

Upotreba likovnog izričaja u analitički orijentiranoj psihoterapiji djece i adolescenata

The use of art therapy in analytically oriented psychotherapy of children and adolescents

Zorana Kušević, Stjepan Greguraš*

Sažetak

U psihoterapiji djece i adolescenata često je nemoguće ostvariti dostatnu i u dijagnostičkom i terapijskom smislu zadovoljavajuću verbalnu komunikaciju s pacijentom, stoga je potrebno poznavati određene alate kojima se ona može nadomjestiti. Najbolji primjer takvog alata je upotreba likovnosti, koju vrlo često koristimo, ne samo kao dijagnostičko, već i kao psihoterapijsko sredstvo. Upotrebom, npr. slike i crteža omogućujemo ventilaciju, tj. smanjenje tjeskobe, sublimaciju, uvid u nesvjesno funkcioniranje i dana nam je mogućnost praćenja terapije i razumijevanja terapijskog analitičkog procesa. Interpretacija crteža nikad nije jednosmjernan proces, već zahtijeva dijalog terapeuta i pacijenta, te izvrsno poznavanje pacijenta. Tehnika je upotrebljiva za široki raspon psihopatologije kako u djece i adolescenata, tako i u odraslih.

Ovim radom želimo ukazati, kako na aktualnu prisutnost upotrebe crteža i slike kao dijela psihoanalitički orijentiranog psihoterapijskog procesa liječenja djece i adolescenata na našim prostorima, tako i na nezaobilazno značenje i nužnost upotrebe ove tehnike u dijagnostičkom i terapijskom smislu u dječjoj i adolescentnoj psihijatriji.

Cljučne riječi: dječji crtež, psihoterapija, psihodinamika, adolescenti

---

Summary

In psychotherapy of children and adolescents, it is often impossible to establish an adequate and sufficient verbal communication, in a therapeutic and diagnostic sense. Therefore, it is necessary to be acquainted with specific tools which can substitute it. The best example of such a tool is the use of art therapy, which is often applied not only as a diagnostic, but also as a psychotherapeutic measure. By using, for example, a painting or a drawing we enable ventilation, i.e. anxiety reduction, sublimation, insight in the unconscious functioning, and also gain an opportunity to evaluate our progress and to understand the therapeutic analytic process. The interpretation of the drawing is never a one-way process, but requires a dialogue between the therapist and the patient, and also a great deal of knowledge of the patient. The technique is applicable to a wide variety of psychopathology of children and adolescents, as well as to adults.

With this paper we would like to emphasize the current presence of the use of art therapy as part of the psychoanalytically oriented psychotherapeutic process of treatment of children and adolescents in our region, as well as its inevitable significance and necessity of use of this technique in a diagnostic and therapeutic sense within the child and adolescent psychiatry.

Key words: child drawing, psychotherapy, psychodynamics, adolescents

Med Jad 2020;50(1):43-46

Povezanost umjetničkog izražavanja i ljudske psihe, element je koji se proteže kroz povijest čovjeka. Radovi s početka proteklog stoljeća pomiču fokus s likovnog stvaralaštva bolesnika na likovnu umjetnost kao medij komunikacije s okolinom, te s liječnicima. Simbolički crtež i slika zauzimaju položaj vrlo

---

* Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (doc. dr. sc. Zorana Kušević, dr. med.); KBC Zagreb, Zavod za dječju i adolescentnu psihijatriju i psihoterapiju, Klinika za psihijatriju i psihološku medicinu (doc. dr. sc. Zorana Kušević, dr. med.; Stjepan Greguraš, dr. med.)

Adresa za dopisivanje / Correspondence address: Stjepan Greguraš, dr. med., specijalizant dječje i adolescentne psihijatrije, KBC Zagreb, Zavod za dječju i adolescentnu psihijatriju i psihoterapiju, Klinika za psihijatriju i psihološku medicinu, Kišpatićeva 12, Zagreb, Hrvatska; Tel. +3851944301. E-mail: sgregura@kbc-zagreb.hr

Primljeno/Received 2019-11-25; Ispravljeno/Revised 2019-12-13; Prihvaćeno/Accepted 2020-01-12.

vrijednog, ne samo dijagnostičkog, već i terapijskog sredstva u adultnoj psihijatriji, a posebice u dječjoj i adolescentnoj populaciji. Dolazi do razvoja psihoterapijskih metoda koje koriste crtež s dijagnostičkim i terapijskim ciljem, a koje mogu, ali i ne moraju biti psihoanalitički orijentirane. Širom Europe, psihijatrijske klinike pohranjuju povijesno značajne zbirke umjetničkih djela vlastitih pacijenata. Lokalno gledano, od iznimne je važnosti i jedinstveni muzej Klinike za psihijatriju Vrapče. Fundus muzeja čine zbirke radova bolesnika, od likovnih djela, preko crteža, grafika i keramike, a muzej i dalje prikuplja građu djelima nastalima u okviru radne terapije.

Tradicija psihoanalitičkog pristupa psihoterapiji djece i mladih putem crteža njeguje se dugi niz godina na Zavodu za dječju i adolescentnu psihijatriju i psihoterapiju KBC-a Zagreb. Međutim, dječji crtež je prisutan u svakoj ordinaciji, ambulanti, odjelu ili dnevnoj bolnici, bilo kod liječnika, psihologa, ili kod drugih suradnih struka, barem kao neizostavni dijagnostički element.

Početak 20. stoljeća percepcija crteža pacijenata okreće se u smjeru opisa i analize projekcija pacijentovih elemenata ličnosti ili afektivnih stanja, te tumačenje nesvjesnoga ili pacijentove percepcije realiteta, koristeći njihove slike i crteže. Navedeno je od iznimnoga značaja za polje dječje psihijatrije s obzirom na činjenicu da je verbalizacija slabije razvijena u djece nego u odraslih, te da su crtanje i slikanje imanentni djeci poput igre, te su kao takvi nezaobilazna alternativa verbalizaciji.

Od radova s našeg područja ne smijemo izostaviti one Branka Pražiča iz 60-ih godina 20. stoljeća, čiji je fokus bio likovni izraz u duševnoj bolesti, dok na području dječje psihijatrije moramo spomenuti rad i djelo Damira De Zana, te Ljubomira Radovančevića. U okviru Zavoda za dječju i adolescentnu psihijatriju i psihoterapiju pri KBC-u Zagreb, vezano uz primjenu likovnog stvaralaštva kao dijagnostičko-terapijske metode, valja spomenuti i povijesne velikane poput Maje Beck-Dvoržak, Milice Prpić Vlatković, Staniše Nikolića, Marije Čiček, Zdenke Budanko, Vesne Vido- vić, Vlaste Rudan, uz suvremene kolege, koji i danas u svojem radu nastavljaju dugogodišnju tradiciju.¹

Utjecaj Freudove psihoanalize ne može se zanemariti, ne samo na području psihijatrije i psihoterapije, već i na globalnoj razini u odnosu na suvremenu civilizaciju i kulturu. Premda se sam Freud nije služio analizom crteža u psihoanalizi, bio je sklon tome pristupu, što je i potvrdio uvodnim predavanjima iz psihoanalize, gdje uvodi pojam sublimacije, odnosno društveno prihvatljivog oblika izražavanja nagonskih aktivnosti. Jungovo poimanje crteža u terapiji bitno je drugačije jer smatra kako nije potrebno tumačenje samog crteža kako bi psihoterapija bila uspješna. Iz iskustva autora vidljivo je da su crtež i slika, iz dijagnostičkog i

terapijskog aspekta, doista blagotvorno djelujući i bez interpretacije. Omogućujući projekciju i ekspresiju na papir, umjesto verbalizacije, u terapijskom odnosu pružamo pacijentu oblik sadržavanja (*kontejnmenta*). Aspekt sadržavanja važan je u stabilizaciji raznovrsnih psihopatoloških fenomena, pogotovo regresivnijih stanja prisutnih u dječjoj i adolescentnoj populaciji. Interpretativni rad u psihoanalitički orijentiranim psihoterapijama djece i adolescenata koje koriste crtež kao medij komunikacije, prema iskustvu autora, svakako donose kvalitetu više. Kao i u klasičnim analitički orijentiranim psihoterapijskim seansama, interpretativnom djelovanju u psihoterapiji posredovanoj crtežom ili slikom, prethodi značajan rad na klarifikacijskom i konfrontacijskom polju, rad na analizi prijenosa (*transfera*) i protuprijenosa (*kontrattransfera*), te održavanju okruženja (*setinga*) i već spomenutog sadržavanja.

Raznovrsnost nazivlja, poput dinamski orijentirane art terapije, art psihoterapije, art terapije ili umjetnosti u psihoterapiji i sl., upućuje na činjenicu da je danas još uvijek prisutno neslaganje oko Freudovog ili Jungovog stajališta, te primjena kojeg pristupa donosi veću terapijsku djelotvornost.

Kao što smo ustvrdili, crtež i slika su nezaobilazna alternativa verbalizaciji u psihoanalitički orijentiranoj psihoterapiji djece, međutim uz tu kvalitetu, oni također mogu katkad imati i značaj slobodnih asocijacija, pa kao takvi omogućuju rad na interpretaciji, a samim time i veću uspješnost u liječenju psihopatoloških fenomena. Crtež i slika su po svojoj prirodi čak i bliži nesvjesnome, nego verbalizacija, što omogućuje sjajnu priliku za analitičko djelovanje tehnikama koje rade s nesvjesnim. Crtež i slika mogu biti spontani ili crtani na zahtjev, na slobodnu ili neku određenu temu. Psihoanalitički orijentirani psihoterapeuti promatraju crtež u dječjoj psihoterapiji kao prijelazni objekt (*transferni objekt*), kao svojevrsni oblik komunikacije, kao projekciju djetetova emocionalnog stanja, fantazmatskog svijeta ili želja. Sama forma, držanja olovke, bojice ili kista, može biti povezana s dubokim, intimnim osjećajima, te regresijom u doba fuzije identiteta ili dojenaštva.²

Dijete zajedničkim radom s terapeutom vježba, igra i prorađuje određene razvojne elemente, pa se kroz stvaranje prijelaznih objekata, uz gotovo uvijek prisutni dvostruki prijenos prema svojoj kreaciji i terapeutu, i kasniju separaciju od istih, olakšavaju i uklanjaju prepreke zdravom rastu i razvoju. Prema iskustvu autora, a i onome drugih kliničara, može se zaključiti da djeca koriste crtež i sliku kako bi projicirala na papir loše introjekte koji ih mogu mučiti kroz noćne more ili razne fobije. Psihoanalitički orijentirani terapeuti tijekom analize crteža promatraju, ne samo sam crtež, već i prazan prostor koji ga okružuje, a koji, ako je izražen u velikoj mjeri,

može ukazivati na autoagresivnost ili depresiju puno prije nego dijete bude sposobno isto verbalizirati ili pokazati kroz ponašanje. Jačina pritiska olovke može korelirati s agresijom koju dijete osjeća iznoseći taj sadržaj. Upotreba boja u crtežu isto tako je značajan čimbenik koji opserviramo. Koristi li boje uopće? Koristi li tople boje poput crvene, narančaste ili žute koje asociraju na toplinu sunca ili plamena, ili možda koristi hladne boje, poput plave, zelene ili ljubičaste koje asociraju na mirnoću i hladnoću vode ili trave? Dijagnostika i terapijska intervencija u dječjoj dobi gotovo su uvijek povezani s većim uspjehom u liječenju, što nam dodatno ukazuje na značaj ove metode.

U psihoterapiji djece posredovanoj crtežom, nemoguće je pravilno tumačenje značenja crteža isključivom analizom i interpretacijama terapeuta, bez suradnje samoga djeteta, bez njegovog objašnjenja ili asocijacija. Premda su važne i boja i forma crteža, čak je i važniji odnos pacijenta prema vlastitoj kreaciji, materijalu kojim se koristi, te prema terapeutu. Interpretacija izvan psihoterapijskog konteksta je nemoguća. U analitički orijentiranoj psihoterapiji koja rabi crtež kao medij, osim pitanjem prijenosa, bitno je baviti se i pitanjem protuprijenosa psihoterapeuta, njegovom aktivnošću ili pasivnošću, te zajedničkim kreacijama. Kao što se može naslutiti, u psihoanalitički orijentiranoj psihoterapiji djece i mladih, crtež nije sam sebi svrha, kao što može biti u nekim površnijim tehnikama, već je ona usmjerena na jačanje ega, očuvanje i postavljanje granica, usmjeravanje razvoja, te uklanjanje prepreka zdravom psihoseksualnom razvoju kroz interpretativni rad i sadržavanje. Dodatna područja na koja djelujemo u takvoj terapiji su obogaćivanje sublimatornog procesa, poboljšanje introjektivnog svijeta, osnaživanje dobrih obiteljskih odnosa, rezolucija konflikata, te smanjenje i, konačno, uklanjanje simptoma.³

Psihoanalitički orijentirana psihoterapija posredovana crtežom ili slikom primjenjiva je kao dijagnostička metoda u gotovo svim dijagnostičkim kategorijama djece i adolescenata, uz napomenu kako je svakako potrebno modificirati tehniku u radu s djecom s teškoćama iz autističnog spektra, djecom s intelektualnim teškoćama ili psihotičnom djecom, kako u dijagnostičkom, tako i u psihoterapijskom pogledu. Stoga, premda su crtež i slika neizostavni dijelovi dijagnostičkog i terapijskog procesa u ordinacijama dječjih psihijatara, njihova primjena se može temeljiti na različitim psihoterapijskim postulatima, pri čemu se autor bavi psihoanalitički orijentiranim pristupom. Ahmadi i suradnici izvještavaju o uspješnoj upotrebi likovnog izražavanja u kombinaciji s kognitivno-bihevioralnim tehnikama u djece iz ruralnih područja. U njihovom istraživanju se zaključuje kako su sloboda izražavanja kroz umjetnost i primjena psihoterapijskih tehnika zajednički doveli do smanjenja anksioznih teškoća u

djece koja inače, zbog svoje dobi ili socioekonomskog statusa, mogu imati poteškoća s verbalizacijom ili apstraktnim mišljenjem.⁴

Iz iskustva autora, moguće je pratiti određene terapijske rezultate i pokazatelje uspješnosti, ne samo u individualnim crtežima, već i u grupnim crtežima djece i adolescenata koji su stvarani na odjelima ili u sklopu grupnih radova u okviru dnevnih bolnica, gdje je i inače psihoterapijski rad u grupi osnovni model terapijskog funkcioniranja kada su u pitanju djeca i adolescenti.⁵ Autor teksta ima veliko, više desetljeća bogato iskustvo u primjeni slike i crteža u psihoterapiji djece i adolescenata u psihoanalitičkom okruženju. Konkretni i najnoviji pozitivan rezultat odnosi se na obogaćenost analitičkog psihoterapijskog okruženja u okviru psihoterapijskog rada u dnevnoj bolnici, gdje se na vrlo originalan način na ovim prostorima kombinira grupni i individualni likovni izričaj u psihoanalitički orijentiranom okruženju dnevne bolnice. Jedna mala grupa pacijenata praćena je psihološkim testiranjem prije i poslije terapije posredovane crtežom u trajanju od 9 mjeseci i pokazan je statistički značajan rezultat u poboljšanju na nizu psihometrijskih skala, od čega su najdojmljivija redukcija anksioznosti, te poboljšanje u domeni vlastitoga samopoimanja.⁶ Takvi rezultati se poklapaju i s globalnim izvještajima na temu djelotvornosti psihodinamske psihoterapije koja ukazuju na uspješnost u liječenju anksioznih poremećaja, depresije, te somatiformnih poremećaja.^{7,8}

Slika i crtež služe i kao indikator psihoterapijskog progresa u dječjoj i adolescentnoj psihoterapiji. Likovno izražavanje se u djece potiče i koristi još od vrtičke dobi, pa i kasnije u školskom okruženju, te je zasigurno od značaja, barem u smislu prevencije razvoja psihopatologije, a u nekim slučajevima posjeduje možda i terapijsku djelotvornost i izvan terapijskog setinga. Jo i suradnici govore o primjeni likovnosti u djece čija braća boluju od onkoloških stanja. U svom istraživanju učinili su intervenciju u smislu primjene likovnoga izričaja, kako bi djeca eksternalizirala svoje strahove i agresiju, čime su doveli do poboljšanja u domeni samopoštovanja, no bez pozitivnog pomaka u domeni depresije ili anksioznosti.⁹ Iskustvo autora u svakodnevnom kliničkom radu, tijekom prikupljanja anamnestičkih i heteroanamnestičkih podataka, govori o korisnosti upotrebe likovnog izričaja i izvan terapijskog setinga, što se pozitivno iskorištava, npr. u odgojnim procesima tijekom predškolskog i školskog odgoja.

Iako autor ima veliko iskustvo, kako u psihoterapijskom praćenju i liječenju djece s agresivnim smetnjama ili potisnutim agresivnim impulsima, tako i iskustvo u dijagnostici, gdje npr. jačina pritiska na podlogu kod držanja olovke ili korištenje agresivnih sadržajnih prikaza predstavlja alat za psihoterapijski konfrontacijski ili interpretacijski psihoanalitički

orijentirani rad, u ovom radu, s obzirom da se radi o preglednom radu, ne odlučuje se za prikaze uspješnih psihoterapija koje je sam vodio u smislu dokumentacije s crtežom. Napominjem da se u individualnom crtežu kod djece, npr. u dnevnoj bolnici, koja su uz individualni uključena i u grupni psihoterapijski rad, radi grupni crtež. Kao takav se analizira u grupi, što omogućuje izuzetno dobar rad s nezreljim obranama, tipa projekcije ili projektivne identifikacije, ali i rad na koheziji grupe, osobito na početku grupnog procesa. Grupni crtež (stvaraju ga članovi grupe) dodatno omogućuje, poput grupnog psihoterapijskog rada, koji se samo oslanja na verbalno, interpretaciju mrežnih prijenosa ili npr. analizu projektivnog materijala cijele grupe, ali i vježbanje tolerancije u situaciji ovdje i sada, što doprinosi jačanju empatijskih kapaciteta grupe, osnažuje ego, obogaćuje sublimatorne snage i sl.

Kroz osobno iskustvo autora zamijećena je znakovita uspješnost primjene psihoanalitički orijentirane psihoterapije posredovane crtežom, gotovo u sveukupnosti psihopatologije dječje i adolescentne dobi, a osobito kod: neurotskih stanja, fobično-anksioznih smetnji, anksioznih teškoća, disocijativnih fenomena, reakcija na stres, opsesivno-kompulzivnih poremećaja, somatiformnih poremećaja, anoreksije, bulimije, depresivnih epizoda i poremećaja, poremećaja nagona i navika, hiperkinetskog poremećaja, poremećaja ophođenja, mješovitih poremećaja ophođenja i osjećanja, emocionalnih poremećaja s početkom specifičnim u djetinjstvu, elektivnog mutizma, enkopreze, enureze, tikova, mucanja, autoagresivnih i heteroagresivnih fenomena. Upravo je rad na agresivnosti posebno koristan obzirom na porast agresivnog ponašanja koji je u porastu u dječjoj i adolescentnoj dobi, a koje ima i utjecaj na širu društvenu okolinu.

Uz modifikaciju tehnike, psihoterapiju slikom i crtežom, moguće je primijeniti u razdobljima zadovoljavajuće remisije i kod pacijenata čiji poremećaj ima psihotičnu kvalitetu, u djece s neurorazvojnim poteškoćama, kod djece s manjim organskim smetnjama ili djece s intelektualnim teškoćama.^{6,10}

Uz sliku i crtež, moguće je stvarati skulpture od plastelina ili gline, kolaž, te primjenjivati različite druge umjetničke tehnike.¹¹ Isto tako može se primjenjivati biblioterapija, tj. vlastito literarno stvaralaštvo i čitanje s terapijskom svrhom. Autor pri tome ne misli na originalnu biblioterapiju, već na pisani izričaj pacijenta o vlastitom likovnom izričaju, što ima dodirne točke s klasičnom biblioterapijom, a u čemu autor ima iskustvo. Igra općenito zauzima važno mjesto u psihoterapijskom procesu u djece i adolescenta u liječenju većine psihopatologije tog životnog razdoblja i može se kombinirati, kako upotrebom crteža, tako i elementima biblioterapije. Primjena ovog oblika terapije moguća je i kao samostalna tehnika ili

po potrebi u kombinaciji s psihofarmakološkim pripravcima. Važno je naglasiti da je psihoterapija u ovoj dobi uvijek prisutna u procesu liječenja i da se često primjenjuje samostalno iz razloga što imamo priliku osloniti se na zdravu komponentu dječjeg razvoja koja pomaže u uspješnom terapijskom procesu, dok u odraslih, nažalost, takva opcija nije moguća zbog dovršetka njihova vlastita razvoja.

Upotrebom likovnoga izričaja u psihoanalitički orijentiranoj terapiji djece i adolescenata, postiže se izvrstan dijagnostički učinak, ali i psihoterapijski napredak u liječenju niza psihopatoloških stanja. Likovnost se pokazala korisna kao sredstvo za komunikaciju, prevenciju, jačanje ega, modeliranje obrana, jačanje sublimacije, koheziju sebstva (*selfa*), odnosno kao sredstvo kojim se na kreativan način podupire zdravi emocionalni razvoj kod djece i adolescenata različite životne dobi. Prvenstveno se upotrebljava u individualnim psihoterapijama, a moguće ga je uspješno primijeniti i u tijeku grupne psihoterapije djece i adolescenata u okružju dnevne bolnice.

Literatura

1. Kušević Z. Crtež i slika u psihoterapiji djece i adolescenata. U: Jukić V i sur. Hrvatska Psihijatrija početkom 21. stoljeća. Zagreb: Medicinska naklada; 2018, str. 148-154.
2. De Zan D. Slika i crtež u psihoterapiji djece i obitelji. Zagreb: Medicinska naklada; 2013.
3. Friedman R. The theory and art of child psychotherapy: a corrective developmental approach. *Psychoanal Rev.* 2017;104:561-593.
4. Ahmadi A, Mustaffa MS, Haghdoost AA, Mansor SMS. Eclectic approach to anxiety disorders among rural children. *Trends Psychiatry Psychother.* 2017; 39:88-97.
5. Klain E. Grupna analiza. Zagreb: Medicinska naklada; 2008.
6. Kušević Z, Greguraš S. Uspješno liječenje mladih adolescenata s anamnezom multiplih psihotrauma u settingu dnevne bolnice Klinike za psihijatriju i psihološku medicinu, Rebro. Drugi hrvatski kongres o psihotraumi. Opatija, 8.11.2019. [Poster prezentacija]
7. Protopopescu X and Gerber AJ. Bridging the gap between neuroscientific and psychodynamic models in child and adolescent psychiatry. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am.* 2013;22:1-31.
8. Fonagy P. The effectiveness of psychodynamic psychotherapies: An update. *World Psychiatry.* 2015; 14:137-50.
9. Jo M-J, Hong S, Park HR. Effects of art intervention program for siblings of children with cancer: a pilot study. *J Pediatr Oncol Nurs.* 2018;35:178-187.
10. Kušević Z, Melša M. Agresivnost kod djece i adolescenata. *Soc Psihijat.* 2017;45:105-16.
11. Waller D. Art therapy for children: how it leads to change. *Clin Child Psychol Psychiatry.* 2006;11:271-82.